

Қ.Мехмонов,
ТДЮУ “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси ўқитувчиси

КОМПЬЮТЕР ВИРУСИ: ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ РЕЖИМИНИ БЕЛГИЛАШ МАСАЛАСИ

Аннотация: мақола компьютер вируси фуқаролик ҳуқуқий режимини белгилаш масаласига бағишланган. Унда компьютер вирусининг фуқаролик ҳуқуқи бошқа объектларидан фарқи хусусиятлари ўрганилади ҳамда қуйидаги: 1) фуқаролик муомаласидан чиқарилган номоддий объект; 2) қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ келмайдиган мазмундаги, шунингдек, ҳуқуқ-тартибот ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган битим; 3) ошиқча хавф манбаи; 4) енгиб бўлмас куч; 5) деликт мажбуриятини вужудга келтирувчи асос; 6) компьютер вируси ҳамда компьютер дастурининг ҳуқуқий режими нисбати атрофлича таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: компьютер дастури, компьютер вируси, дастурий маҳсулот, ҳуқуқий режим, номоддий объект, битим, ошиқча хавф манбаи, енгиб бўлмас куч, деликт.

Аннотация: статья посвящена вопросам определения гражданско-правового режима компьютерных вирусов. В статье изучена особенность компьютерного вируса от других объектов гражданского права и подробно анализированы его такие свойства, как: 1) нематериальный объект изъятый из гражданского оборота; 2) сделка, содержание которой не соответствует требованиям законодательства, а также совершенная с целью, заведомо противоречащей основам правопорядка или нравственности; 3) источник повышенной опасности; 4) непреодолимая сила; 5) основа возникновения деликтных обязательств; 6) соотношение правового режима компьютерного вируса и компьютерных программ.

Ключевые слова: компьютерная программа, компьютерный вирус, программный продукт, правовой режим, нематериальный объект, сделка, источник повышенной опасности, непреодолимая сила, деликт.

Annotation: article is devoted to the definition of civil legal regime of computer viruses. The article studied the characteristics of a computer virus from other objects of civil rights and a detailed analysis of the following aspects: 1) an intangible object of civil turnover; 2) the transaction, the content of which does not comply with the legislation, as well as perfect for a purpose known to the opposing principles of public order or morality; 3) the source of increased danger; 4) force majeure; 5) occurrence basis of tort liability; 6) the ratio of the legal regime of computer viruses and computer programs.

Key words: computer programs, computer virus, program product, legal regime, intangible object, deal, source of increased danger, force majeure, delict.

Илм-фан ва техниканинг жадал ривожланиши кундалик ҳаётимизда турли мақсадларда фойдаланиладиган янгидан-яңи фуқаролик ҳуқуқи объектларини муомалага киришига олиб келмоқда. Хусусан, компьютер воситалари, мобил қурилмалар (ноутбук, гаджет, планшет, смартфон ва бошқалар) бугунги кунда инсонлар ҳаётининг ажралмас қисмига айланишга улгурди.

Мамлакатимизда дастурий маҳсулотлар (бундан буён матнда дастурий маҳсулот ва компьютер дастури бир хил, айний маънода қўлланилади) ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар, муаллифлар, ҳуқуқ эгалари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга, ҳуқуқларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада муайян қонунчилик базаси ҳам шакллантирилди. Мамлакатимизнинг ушбу соҳадаги кадрларнинг салоҳияти, потенциалли ушбу соҳани янада ривожлантириш учун кенг имкониятларни рўёбга чиқармоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, “...мустақил ва янгича фикрлайдиган, замон талабига жавоб берадиган авлодни шакллантиришга эришдик, Ватанимизнинг эртанги кунини, тақдирини ўз қўлига олишга қодир бўлган фарзандларимиз бугун минбарга чиқмоқда” [1].

Амалга оширилаётган изчил ислохотлар натижасида юртимиз фуқароларининг яшаш тарзи ўзгариб, турмуш фаровонлиги ортиб бормоқда. Бу эса, ҳар бир фуқарога кундалик ҳаётда фойдаланиладиган маиший жиҳозлар, илм-фан, техника янгиликларидан нафақат баҳраманд бўлиш, балки улардан турли мақсадларда фойдаланиш, илмий тадқиқотлар олиб бориш, ўзаро ахборот алмашиш, уларни сақлаш, қайта ишлаш, тарқатишга имкон беради. Мазкур жараён ҳар қандай компьютер воситаси, мобил қурилмада сифатли ҳамда муайян мақсадга эришиш имконини берувчи дастурий маҳсулот мавжуд бўлишини тақозо этади.

Таъкидлаш лозимки, ҳар йили минглаб дастурий маҳсулотлар яратилиши ва муомалага киритилмоқда. Бироқ, шундай ҳолатлар ҳам рўй берадики, бунда ижодий жараён бошқаларнинг қонун билан қўриқланадиган ҳуқуқ ва манфаатларига путур етишига, уларнинг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларини бузилишига олиб келади. Компьютер вирусларининг яратилиши бунга мисол бўлади. Шу боисдан компьютер вируси тушунчаси, унинг фуқаролик-ҳуқуқий режимини белгилаш ва воқелиги борасида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Бу ўринда компьютер вируси ўзи нима, унга нисбатан қандай ҳуқуқий режим қўлланилади, деган ўринли савол туғилади. Компьютер вируси бу – зарар етказувчи дастурий таъминот тури бўлиб, ўзидан нусха қўчириши ва бошқа дастурлар кодиға, хотиранинг тизимли соҳасига, юқловчи секторларга кириб бора оладиган, шунингдек, ўзининг нусхасини турли алоқа каналлари орқали тарқатиш имкониятига эга. Қоида тариқасида вируснинг мақсади дастурий аппарат мажмуалари фаолиятини бузиш, файлларни ўчириш, маълумотлар жойлашган тузилмаларни яроқсиз ҳолатга келтириш, фойдаланувчи ва унинг шахсий маълумотлари, кодлари ҳақида маълумотларни олиш, фойдаланувчи фаолиятига таъқиқ қўйиш ёки компьютер воситаси мажмуасини яроқсиз ҳолга келтириш ҳисобланади.

Компьютер вирусига доир алоҳида тадқиқот олиб борган муаллиф Mathias Klang компьютер вирусларини муқобил, санъат, маслаҳат берувчи, эркин ифодалаш, ёрдамчи, сунъий ҳаёт тарзида ўрганади [8]. Бу ўринда гарчи муаллиф вирусга нисбатан дастурий маҳсулотнинг муқобили, санъат асари ёки ёрдам берувчи сифатида баён қилади ва ҳақиқатан ҳам унда муайян жиҳатлари мавжуд.

Ҳуқуқий режим тушунчаси жуда кенг маънога эга бўлиб, ушбу ибора аслида «*regimen*» латинчадан олинган бўлиб, бошқариш маъносида қўлланилган ҳамда у ёки бу мақсадга эришиш учун зарур бўлган қоидалар, чора-тадбирлар тизимини англатади. С.Ханнаши фуқаролик-ҳуқуқий режим борасида алоҳида тадқиқот олиб бориб, фуқаролик-ҳуқуқий режимни диспозитив характерга эга бўлган, ҳуқуқий воситаларнинг ихтисослашган уйғунлигига асосланган (шу жумладан, ҳуқуқий тартибга солишнинг умум рухсат этилган усуллари) мулкӣ ва шахсий номулкӣ хусусиятга эга ижтимоий муносабатларни алоҳида тартибга солиниши сифатида эътироф этади [2]. Фикримизча, бу ўринда муаллифнинг фикри фан предмети ва методи нуқтаи назаридан умумий ҳолда баён қилинган ҳолос. Бу ўринда фуқаролик ҳуқуқий режим фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг ҳар бир объектига нисбатан алоҳида ёндашган ҳолда ўрганилиши лозим. Зеро, моддий ва номоддий объектнинг мавжудлиги инкор этилмайди.

Е.А.Сухановнинг таъкидлашича, фуқаролик-ҳуқуқий режим объектларга нисбатан муайян ҳаракат (битим)ни содир этиш имкониятини беради ёки буни инкор этади ва бунинг натижасида маълум ҳуқуқий (фуқаролик-ҳуқуқий) натижа келтириб чиқаради [3]. Фикримизча, муаллиф бу ўринда маълум ҳуқуқий натижа қандай бўлиши, бунинг натижасида зарарли объект яратилган ҳолларда у қандай ҳуқуқий оқибат келтириб чиқарилиши алоҳида таҳлил этмайди. Ҳуқуқий режим муайян белгиларга эга бўлиши зарур.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳуқуқий режим қуйидаги белгиларга эга:

- қонун ҳужжатларида белгиланади;
- муайян ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солади ва ҳуқуқий воситалар мажмуасида ифодаланади;
- алоҳида ҳуқуқий тартибга солишга қаратилади;
- режимга нисбатан қонунчиликда белгиланган талабни бажармаганлик учун жавобгарлик белгиланади;
- ҳуқуқ субъектлари учун муайян даражада ижобий ёки салбий ҳолатни келтириб чиқаради.

О.Оқюлов ўзининг илмий тадқиқот ишида интеллектуал фаолиятни тартибга солиш ва унинг маҳсуллари ҳуқуқий режимини белгилашда қатор жиддий муаммолар [4] мавжудлигини кўрсатади. Айни вақтда ижодий фаолиятни мутлақ ўзбошимчалик билан, ўзи хоҳлаган тарзда амалга ошириш, ғайриқонуний натижаларга эришишга йўл қўйилмайди.Ижод эркинлигини суистеъмол қилиб шарм-ҳаёсиз асарлар яратиш, фикрлаш, сўз ва матбуот эркинлигидан конституциявий тузумга қарши мақсадларда, бошқаларни бадном қилишни кўзлаб, ахборотлар излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқидан бошқалар шахсий ҳаёт сирларини ошкор этиш учун фойдаланишга йўл қўйилмайди[5].

Н.Имомов эса, интеллектуал фаолият натижалари, интеграл микросхемалар топологиялари, сунъий интеллектлар яратаётган ихтиролар, шеърлар ёки бошқа асарлар (таржима, шарҳ ва ҳ.э)нинг мақоми масаласи ҳам ҳуқуқий жиҳатдан аниқлаши лозим бўлган ҳолатлар ҳисобланади [6], дея таъкидлайди.

Ҳуқуқда *primum non nocere* (русча “прежде всего – не навреди!”), яъни “аввало, зарар етказма” тамойили мавжуд. Ушбу тамойил турли соҳаларда масалан, тиббиётда ҳам қўлланилади. Шу маънода олганда, яратиладиган дастурий маҳсулот ҳам бошқаларнинг

ҳуқуқларини бузмаслиги ва ҳеч кимга зарар етказмаслиги керак.

Бугунги кунда халқаро миқёсда дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган йирик компанияларнинг аксарияти компьютер вирусига қарши дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан шуғулланади ва ушбу бозорда ўзига хос мавқе ва ўринга эга. Хусусан, “Лаборатория Касперского” ЁАЖ, E-set, Nod 32, Dr.web ва ҳ.к. Улар дастурий маҳсулот ишлаб чиқариш ва доимий янгилаб бориш, вирусларга қарши курашиш алгоритмлари ва методларини такомиллаштириб бориш мақсадида компьютер вирусларининг реестрини юритади. Назаримизда бу борада глобал миқёсда компьютер вируси базаси реестри юритилиши, уларнинг зарарли таъсири чекланган бўлиши мақсадга мувофиқ.

Фикримизча, компьютер вирусининг хусусияти қуйидагиларда намоён бўлади: 1) ижодий фаолият натижаси; 2) номоддий объект; 3) мақсад (одатда, зарар етказиш)га йўналтирилган; 4) яратиш, тарқатиш таъқиқланган ва муайян турдаги ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқаради; 5) эркин фуқаролик муомаласида бўлиши таъқиқланган; 6) унинг яратувчиси, ижодкорини аниқлаш, идентификациялаш имконияти деярли мавжуд бўлмайди.

Ш.Н.Рўзиназаров хавфсизлиқнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситалари хусусида фикр юритиб, хавфсизлик чораларини қўллаш давлатнинг ваколатли органлари ва мансабдор шахслари томонидан амалга оширилиши мумкинлигини айтиб ўтади [7]. Бироқ, дастурий таъминот соҳасида хавфсизликни таъминлаш асосан хусусий сектор вакиллари, турли тадбиркорлик субъектлари томонидан хавфсизликни таъминловчи компьютер (антивирус) дастурларини ишлаб чиқариш орқали таъминланаётганлигини эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, компьютер вируси ҳуқуқий режимини белгилаш борасида қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1) Фуқаролик муомаласидан чиқарилган номоддий объект. Компьютер вируси ижодий фаолият натижаси, айрим ҳолларда ўзини ўзи кўпайтириш, янгилаш, йўқ қилиб юбориш хусусиятига эга бўлган номоддий объект. Унинг яратилиши ва тарқатилиши ҳамда фуқаролик муомаласига чиқарилиши тақиқланган. Компьютер вируси ижодий жараёнда тасодифан, техник ёки бошқа хатоликлар оқибатида яратилган ҳолларда унинг ижодкори вирус бошқаларга зарар етказмаслиги чорасини кўрмоғи, унинг учун чеклов белгиланиши, қафасда сақлаши ва муомалага чиқиб кетишини олдини олиши зарур.

2) Компьютер дастурининг бир тури бўлган компьютер вируси қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ келмайдиган мазмундаги, шунингдек, ҳуқуқ-тартибот ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган битим ҳисобланади. Компьютер дастури ҳам муайян ҳаракат натижасида яратилади, ҳуқуқ ва бурчларни вужудга келтириши (масалан, компьютер вируси воситасида мулкӣ ҳуқуқларни қўлга киритиш), ўзгартириши (масалан, компьютер вируси ёрдамида мулк ҳуқуқидан ўзгаришлар рўй бериши), бекор қилиши (масалан, шахсий кодлардан фойдаланиб мулк ҳуқуқини бекор бўлишига олиб келиши) мумкин. Бу ўринда битим тузишда мотив асосий аҳамиятга эга бўлмайди. Масалан, битимни қандай мақсадда тузиши (эзгулик, обрў-эътибор қозониш ва ҳ.к.) асосий ўрин эгалламайди. Демак, компьютер вирусини яратишда

“ҳаракат” содир бўлади ва бу жиҳатдан битим каби хусусияти намоён бўлади.

3) Ошиқча хавф манбаи. Бунда унинг асосий хусусияти теварак атроф учун хавф туғдиришида кўринади. Дастлаб компьютер вируси ошиқча хавф манбаи категориясида бўлиб, кейинчалик компьютер тизимига киритилгандан сўнг инсон томонидан назорат қилиб бўлмаслиги мумкин. Бу эса, турли қутилмаган офатлар, техноген хусусиятга эга бўлган авариялар, мулк ҳуқуқи, шахсий номулкий ҳуқуқлар бузилишига, ташкилотларнинг нормал иш фаолиятига тўсиқ бўлиши, ишдан чиқишига, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига жиддий шикаст етказиши мумкин. Бу билан компьютер вируси ошиқча хавф манбаидан енгиб бўлмас куч категориясига ўсиб чиқишини кўрсатади.

4) Енгиб бўлмас куч. Одатдаги компьютер дастуридан фарқли равишда, компьютер вируси турли ғараз ниятларда, ҳуқуқбузарлик содир этиш воситаси сифатида қўлланилиши ва тегишли юридик жавобгарликни келтириб чиқариши мумкин. Антивирус яъни, компьютер вирусини аниқлаш ва зарарсизлантириши мумкин бўлган компьютер дастурининг мавжуд бўлмаслиги енгиб бўлмас кучни вужудга келтириши мумкин. Фақатгина компьютер вирусининг мавжудлиги, компьютер хотирасига тушиши ҳолати бирон-бир шахс учун ҳуқуқий жавобгарликни автоматик тарзда келтириб чиқармайди. Чунки, компьютер вирусининг у ёки бу компьютер хотирасида мавжуд бўлиб қолиши шахснинг эрк-иродасига боғлиқ бўлмаслик ҳолатлари ҳам мавжуд.

5) Компьютер вирусини фуқаролик муомаласига киритиш деликт мажбуриятини вужудга келтирувчи асос сифатида намоён бўлади. Компьютер вируси зарар етказувчи восита, асос сифатида деликт мажбуриятларга нисбатан қўйиладиган барча асос ва шартларга мос келади. Унинг воситасида моддий зарар, ҳаёт ва соғлиққа зарар етиши мумкин. Гарчи, компьютер вируси номоддий кўринишга эга бўлса-да, компьютер вируси ўзига хос компьютер дастури, дастурий маҳсулот бўлиб бошқа ашё (масалан, ошиқча хавф манбаи бўлган кимёвий саноат корхонаси, транспорт воситаси ва ҳ.к.)лар каби хусусиятга эга ҳамда зарар етказиши мумкин бўлган предмет (номоддий ашё) сифатида тўлиқ намоён бўлади.

6) компьютер вирусидан турли ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш, ахлоқ-одоб қоидаларига зид бўлган, адоватни тарғиб қилувчи, зарарли таъсир кўрсатувчи сайтлар фаолиятига чек қўйиш ва бошқа ижобий мақсадларда фойдаланиш мумкин. Бунда компьютер вируси “вирус” режимида эмас балки, ҳуқуқ йўл қўядиган ҳаракатларни содир этиш имконини берувчи “компьютер дастури” режимида бўлади ва ундан қонуний мақсадлар йўлида фойдаланилади.

7) Компьютер вирусининг ҳуқуқий режими нафақат оммавий ҳуқуқ соҳалари (маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи), балки хусусий ҳуқуқ (фуқаролик ҳуқуқи) соҳасида унинг ҳуқуқий режими белгиланмоғи лозим. Зеро, айнан ушбу соҳа унинг фуқаролик муомаласида бўлиш ёки бўлмаслиги масаласини белгилаб беради.

Шу боисдан Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддасида “Асосий тушунчалар” сифатида компьютер вирусининг таърифи қуйидагича берилиши мақсадга мувофиқ:

“Компьютер вируси – қонун ҳужжатларига мувофиқ

унга нисбатан ҳуқуқларни вужудга келтирмайдиган, эркин фуқаролик муомаласида бўлиши таъқиқланган, объектив шаклда ифодаланган ҳамда муайян натижа олиш мақсадида компьютер (унинг тизимлари, ўзаро алоқадор бўлган компьютерлар) билан бўладиган муносабатда зарарли таъсир кўрсатишга, ғайриқонуний манфаатларга хизмат қилишга мўлжалланган маълумотлар, буйруқлар ва кўрсатмалар мажмуи”. Ушбу модданинг мазмунига қўшимча киритилиши компьютер вируси ҳақидаги тушунчанинг тўлиқ ва тўғри бўлишига ёрдам беради ҳамда компьютер вирусини яратиш ҳуқуққа хилофлиги, муомалада бўлиши таъқиқланганлигини билишга имкон беради.

Адабиётлар рўяхати:

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Президент Исломи Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2015 йил 6 декабрь.
2. Ханнаши С. К вопросу о сущности гражданско-правового режима. // Государственный советник, Выпуск № 4 (8). 2014. –С 7.
3. Гражданское право. Учебник в 2-х томах. Т.1. // Под ред. Е.А.Суханова. – 295 с.
4. Оқюлов О. Интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий мақоми: Юрид. фан. док. дис. –Т., 2000. –Б-7.
5. Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. – Т.: ТДЮИ, 2004. –Б-24.
6. Имомов Н.Ф. Интеллектуал мулк ҳуқуқининг янги объектлари / Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. О.Оқюлов. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2011. –Б-32-34.
7. Рўзиназаров Ш. Ҳуқуқий мониторинг ва хавфсизлик. – Т.: 2006. Б-127.
8. Mathias Klang. A critical look at the Regulation of Computer Viruses. //International journal of law and Information technology, 2003, vol.11. No 2. 162-183 p.